

Любомир Винар

(Кент, США)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті характеризується роль Михайла Грушевського у розвитку історичної науки та політичному житті України. Наголошується на внеску вченого у розбудову українських наукових інституцій: Наукового товариства ім. Шевченка, Академії наук тощо.

Ключові слова: М. Грушевський, грушевськознавство, історіографія, наукові установи.

Вынар Л. Михаил Грушевский в истории Украины.

В статье характеризуется роль Михаила Грушевского в развитии исторической науки и политической жизни Украины. Акцент ставится на вклад ученого в развитие украинских научных институций: Научного товарищества им. Шевченко, Академии наук и других.

Ключевые слова: М. Грушевский, грушевсковедение, историография, научные учреждения.

Wynar L. Mikhailo Hrushevs'kyi in history of Ukraine.

The article characterized the role of Mykhailo Hrushevsky in the development of historical scholarship and political life of Ukraine. Emphasis is on scientific contributions to the development of Ukrainian research institutions: Shevchenko Scientific Society, Academy of Sciences of others.

Key words: M. Hrushevskiy, hrushevskoznavstvo, historiography, scientific establishments.

У 2011 р. Михайлу Грушевському виповнилось 145 років. В українському і світовому історичних процесах часами появляються унікальні одиниці, які своєю діяльністю і творчістю творять цілу історичну епоху і безпосередньо впливають на історичний розвиток нації. Саме Михайло Грушевський, побіч Тараса Шевченка й Івана Франка, належав до цих унікальних і геніяльних людей, що створили цілу еру в історії України. Доба Грушевського кінця ХІХ ст. і першої чверті ХХ ст. позначилася динамічним розвитком української національної культури і національно-державним відродженням української нації. В анналах української і світової історії Грушевський записаний, як найвидатніший український історик, неперевершений організатор наукового життя і передовий суспільно-політичний діяч, котрий як голова Української Центральної Ради протягом відносно короткого часу допровадив до реалізації державного суверенітету української нації.

Мабуть добре зрозумів значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії Джеймс Вестфал Томсон, автор монументального нарису світової історіографії, який дав таку оцінку Грушевського та його творчості: “Його 9-томна історія, написана по-українськи – це монумент ерудиції, справжня енциклопедія досліджень цілого покоління українських, російських і польських вчених. Цією працею Грушевський, який головував у парламенті, що проголосив Україну (тимчасово) у 1917 році, дав своєму народові наукову базу його національної ідеології” (*A History of Historical Writing*, 1967).

Коли в 1960-их роках ми започаткували дисципліну Грушевськознавства, одним із головних наших завдань було систематичне наукове вивчення багатовимірного життя, діяльності і творчості головного будівничого української національної культури в модерному періоді історії України.

Діапазон наукової творчості Грушевського надзвичайно широкий: крім історії він досліджував допоміжні історичні дисципліни й археологію, історію української літератури, географію, соціологію, право, етнографію й інші науки. Творча спадщина історика включає також белетристику, поезії, драми і мемуаристику та літературну критику. Грушевський був також провідним українським публіцистом ХХ ст. і часто свої історіософічні й історіографічні концепції подавав в приступній формі у публіцистичних статтях, які мали винятковий вплив на тогочасне суспільно-політичне життя України.

Великий сучасник Михайла Грушевського, Іван Франко дав таку характеристику його наукової діяльності: “Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згур-

тувалися давні і нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ним інші науки, перестали лежати облогодом. В парі з науковим рухом пішов небувало зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільності. Коли сьогодні справді почалося весняне світання й нове життя розбуджує давно давлену надію кращої будучности народу найнещаснішого з нещасних – то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського, як того хто вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок”. (*Науковий збірник, присвячений Грушевському*, 1905, с. VII-VIII).

Сьогодні саме є цей переломовий момент в історії України, про який згадував Франко, і ми вшановуємо пам'ять Михайла Грушевського – будівничого Нової України.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК

В основному можу погодитися з видатним дослідником Ярославом Дашкевичем, який в опублікованій аналізі історичної спадщини М. Грушевського писав: “Подвиг М. Грушевського, як автора “Історії України-Руси”, індивідуального твору, подібним до якого може похвалитися небагато націй світу, не повторив і не продовжив ні один з пізніших українських істориків. Правда, перешкоджала підневільність їхнього існування, часто трагічний їхній кінець. Михайло Грушевський залишається найбільшим істориком України” (Мих. Грушевський, *Твори в 50 томах*. Том 6, Київ; Львів, 2004, с. XIII).

Коли в 1960-их роках науковці застановлялися над перекладом на англійську мову найвидатнішої праці з історії України, – УІТ, НТШ, а пізніше Світова Наукова Рада вибрали *Історію України-Руси* М. Грушевського як унікальний твір історії України. Сьогодні цей переклад успішно реалізує Канадський інститут українських студій. Якщо ставимо питання про найважливіші наукові праці Грушевського, відповідь ясна – це багатотомна *Історія України-Руси* й *Історія української літератури*. Він також автор сотень історичних досліджень, які тематично і хронологічно охоплювали усі періоди історії України.

Грушевський архітект нового моделю історії України, який знаний в сучасній історіографії, як історична схема Грушевського (М. Грушевський, *Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства*. СПб., 1904). Роблять помилку ті дослідники, які вважають, що історичну схему М. Грушевський, як непорушну історіографічну тезу, написав в 1903 році і на її основі опрацьовував усі свої головні історичні дослідження. Треба підкреслити, що схема Грушевського, яка вперше появилася друком в 1904 році, була доповнювана вченим *протягом цілого життя історика*, а згодом була систематично доповнювана його учнями й іншими дослідниками. Схема Михайла Сергійовича стала загально визнаною схемою української історіографії до 1920-их років в Україні, а до 1939 року в Галичині та в головних еміграційних українських наукових осередках (Варшава, Прага, Берлін і інші). Якщо сьогодні ставимо питання про вклад Грушевського в українську і всесвітню історію в площині наукових тривалих вартостей, то відповідь є виразна: він був творцем української національної наукової історіографії, автором монументальної *Історії України-Руси* й архітектором нового моделю історії України, який був прийнятий українськими істориками як схема української національної історіографії. Ця схема була рівночасно прийнята спеціалістами-дослідниками інших наук і стала основою наукового українознавства в ХХ ст.

В 1990-их роках, у зв'язку із культурно-національним і державним відродженням України, відроджуються з відповідними доповненнями головні історичні концепції Грушевського, зокрема його схема українського історичного процесу. Можемо зовсім погодитися з твердженням історика В. Герасимчука, що *Історія України-Руси* Грушевського – це безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчості і Грушевський дав “свому народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати” (В. Герасимчук, “Михайло Грушевський як історіограф”, *Записки НТШ*, т. 133, с. 9). Доповнена схема Грушевського прийнята у відродженій Українській державі (М. Брайчевський, Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич та інші).

В чому ж основна вага *Історії України-Руси* й історіографічного моделю-схеми Грушевського? Вже раніше ми визначили її принципи, які сьогодні прийняті в українській історіографії. Ось головні її тези:

1) Органічна тяглість і єдність українського історичного процесу протягом усіх періодів історії України, починаючи від ранньої доби аж до найновішого періоду Української історії в ХХ ст.

2) Історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на всій його території у контексті суспільно-політичного, культурного, релігійного, правового і державного розвитку.

3) Київська середньовічна держава, право, культура була витвором одної народности – українсько-руської, Московська (Володимиро-Московська – другої, російської). Грушевський відкинув гіпотезу офіційної російської історіографії в XIX – XX ст. до Першої світової війни про спільну народність, спільну культуру, спільне право українського, російського і білоруського народів. Це саме відносилось до пізнішої советської історіографії з її гіпотезами про "єдину руську народність", "спільну руську культуру", концепцію "возз'єднання України з Росією" (Переяславська Рада) і концепцію "спільної вітчизни" (колись Росії, потім СРСР).

4) Найбільш раціональним в дослідженні Східньо-Європейської історії є реконструкція і представлення кожної народности (народу) зокрема в її генетичнім переємстві від початків аж до нині.

Отже, йдеться про головні історіографічні концепції Грушевського й об'єктивне джерельне наświetлення історії українського, російського і білоруського народів. Грушевський спеціально увагу звертав на історичні джерела і повну джерельну реконструкцію українського історичного процесу.

Треба зазначити, що новий модель української історії Грушевського, охопив державні і бездержавні періоди українського народу, а також усі ділянки суспільно-громадського життя і створені ним суспільні інституції на території України від найдавніших історичних часів до доби Грушевського. Одночасно Грушевський впроваджує в історіографію відповідну історичну термінологію і називає свій головний твір *Історією Руси України*, пов'язуючи стару і сучасну назву України.

Історія України-Руси й сотні інших наукових досліджень Грушевського та його схема були блискучим обґрунтуванням самостійности, тягlosti і нероздільности історичного процесу в державних і недержавних періодах історії України.

Тепер коротко про головні історіософічні концепції Грушевського.

У центрі українського історичного процесу історик ставить український народ, як етнологічно-історичну цілість. Народ, центральний фактор історичної дії, становить провідну ідею творчости Грушевського. Він наголошує змагання українського народу до свободи і волі в політично-державному, суспільно-економічному і культурному аспектах. Ця концепція свободаризму є центральною ідеєю творчости Грушевського, яка проходить червоною ниткою в *IVP* і інших творах історика. (Впливи Марі Кондорсе, Конта, Еміля Дюркгайма, Вільгельма Вундта, Люсьєна Леві Бруля).

Побіч примату народу, ідея української державности становить другу головну історіографічну й історіософічну концепцію Грушевського. Вона в'яжеться з федералістичною формою української державности, яка була притаманна "Старій Україні" – Козацько-Гетьманській державі (державні концепції Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи), а згодом цю концепцію історик пов'язував з ідеологією Кирило-Методіївського Братства в Києві (1846). У статті "В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи" (опубліковано в *VI*, 1984) він писав: "Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кровно облитую волю, надії нового життя на основах свободи, рівності, братерства. Кирилometодіївці постановили своїм першим завданням вернути їй цю свободу і народовластя на місце Гетьманщини XVIII століття в демократичну українську республіку замість лукавої звязі України з Москвою і Польщею, свободну федерацію словянську... Продовжувати їх діло доля присудила нам". Ця концепція державного федералізму в 1918 р. шляхом еволюції стала концепцією державної самостійности і незалежности українського народу у формі Української Народної Республіки.

Концепція території або ідея єдности українських земель є черговою провідною ідеєю історичної творчости Грушевського. Цей постулат соборности українських земель природно лучиться з його концепцією – ідеєю українського народу і становить інтегральну частину його постулату державної суверенности української нації.

Обговорюючи історичну творчість Грушевського, не можна переочити його другого монументального пятитомового твору – *Історії української літератури* (1923–1925), як джерела пізнання української духовности і культурно-історичного розвитку. Грушевський включив до свого твору усну словесність і це пересунуло початки української літератури з київської княжої доби до ранньоплемінно-родової. Фольклор і етнографію він вважає важливими джерелами україн-

ської культури. Ця праця основана на його історичній схемі. Він на джерельній основі, відкидає гіпотезу про “общеруський” характер культури і літератури Київської Русі і ще раз стверджує, що “Культура XI – XII століття була українською, а пришивати її до “руської”-великоруської, се завжди залишається операцією не науковою і науковим інтересам противною” (ІУР, т. 2, с. 54). Д. Чижевський уважав, що це найбільш важливий твір Грушевського.

Історичні й історіографічні концепції Грушевського не втратили своєї вартості по сьогоднішній день. Намагання сучасних російських істориків відродити імперську концепцію російської історії із запереченням середньовічної української Київської Держави, наглядно виказує актуальність схеми Грушевського в світовій і східноєвропейській історії.

У зв'язку з відродженням української державности відроджується також українська національна наукова історіографія, в основі якої лежить доповнена історична схема Грушевського і його монументальна *Історія України-Руси*.

БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В історії культури України Михайло Грушевський виступає як передовий організатор українських наукових установ і реалізатор концепції української академії наук в першій чверті ХХ століття.

В своїй *Автобіографії* з 1905 року Грушевський скромно зазначає, що після приїзду до Львова “взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але не зовсім ще виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві ім. Шевченка” (*Автобіографія*, с. 5). Можна ствердити, що приїзд Грушевського до Львова осінню 1894 року, як звичайного професора історії на Львівському університеті, започаткував “золоту добу” в історії НТШ і взагалі в розвитку українського наукового життя. Саме у Львові Грушевський писав *Історію України-Руси*, у Львові на базі НТШ і Львівського університету він створив свою історичну школу і за його багаторічного головування НТШ (1897–1913) стало “некоронованою академією наук”, всеукраїнським науковим центром. Українознавчі дисципліни стали інтегральною частиною української і світової культури.

Науково-організаційна (секції, комісії, музей, бібліотека) і редакційна діяльність Грушевського (*Записки НТШ*, Літературно-науковий вістник, видання численних наукових збірників: *Жерела до історії України*, *Етнографічний збірник*, *Філологічний збірник*, *Пам'ятки української мови і літератури* й інші), нав'язання співпраці з неукраїнськими науковими установами, організація і участь в наукових конференціях безпосередньо причинилися до включення українознавчих дисциплін в світову науку. Можна лише пригадати, що за головування Грушевського до 1913 року появилася 423 томи видань НТШ. Як директор Історично-Філософічної секції (від 1894 року), Археографічної комісії (1895), а опісля Етнографічної, Правничої і Лікарської, Статистичної і Бібліографічної, які діяли побіч наукових секцій НТШ, Історично-Філософічної, Філологічної і Математично-Природописно-Лікарської секцій значно поширювали науково-дослідчу тематику в НТШ, яке нагадувало структуру європейських академій наук.

Грушевський уважав Товариство прототипом української академії наук. Незважаючи на вклад історика в розбудову НТШ, через різні внутрішні інтриги і непорозуміння, як відомо, в 1913 році він резигнує з головства. Важливо також згадати боротьбу Грушевського за український університет у Львові.

Паралельно з діяльністю в НТШ, Грушевський поширює свою працю на Придніпрянську Україну. В 1907 році в Києві організується Українське Наукове Товариство з подібними завданнями і структурою на зразок львівського НТШ. Грушевський очолює УНТ. Отже, в той час він був головою двох центральних осередків українського наукового життя – НТШ у Львові і УНТ в Києві. Грушевський змагає до ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ українських наукових сил в Галичині і Великій Україні. За його ініціативою започатковано періодичне видання *Записки УНТ* (1908) і журнал *Україна* (1914). Українське Наукове Товариство відіграло важливу роль в створенні Української Академії Наук в 1918 році. НТШ і УНТ були прототипами цієї найвищої української наукової установи.

Окрему увагу слід звернути на погляд Грушевського на українську мову. Він писав, що “одним з центральних питань” із становища культури мови і повноти національного життя являється справа вищої науки на даній мові, а академічна, університетська освіта в українській мові дає свідоцтво культурної дозрілості в розвитку українського народу”. Нагадаємо: у 1899 році в Києві відбувся XI археологічний з'їзд, на який запрошено НТШ з науковими відчитами. Гру-

шевський вимагав визнання на з'їзді української мови, як офіційної. Не признали – НТШ не взяло участі. "Було то перше гостре поставлення українського питання на російському ґрунті. Воно і дало повід всім ворогам українства в Росії вилляти потоки яду і помий на мене як провідника цієї справи", – писав М. Грушевський.

Як голова Української Центральної Ради, Грушевський звернув спеціальну увагу на організацію Української Академії Наук. Вже в березні 1917 р. в Києві відновило свою діяльність Українське Наукове Товариство і на цьому форумі Грушевський дає пропозицію "утворити комісію для вироблення статуту Академії та переведення її організації". В період Центральної Ради (1917–1918) за його головування відкрито Українську Академію Мистецтв, Українську Науково-Педагогічну Академію і Український Науковий Університет. Науково-академічна діяльність Грушевського в 1917–18 роках вимагає нового висвітлення і обширного дослідження.

В той час Грушевський фактично очолив українське державне відродження, яке охоплювало усі ділянки культури і науки. Першим його зверненням з 21 березня 1917 року було "До українських професорів", в якому він наголосив потребу організації наукових і педагогічних сил.

Проте, коли постала Українська Академія Наук за влади гетьмана Скоропадського 14 листопада 1918 року, Грушевський її не очолив і відмовився бути її членом (але варто згадати заслугу Грушевського у прийнятті постулату впровадження української мови в офіційне листування академії і забезпечення національного українського характеру академії наук).

Черговий етап – створення еміграційної наукової установи М. Грушевським – Українського Соціологічного Інституту у Відні 1919 року і започаткування істориком науково-видавничої діяльності на еміграції.

Черговий етап наукової і науково-організаційної діяльності пов'язаний безпосередньо з його поворотом в Україну і його діяльністю у Всеукраїнській Академії Наук, в якій Грушевський розбудував свої Історичні установи (Історична Секція, Катедра історії Українського Народу, Науково-дослідча катедра історії України, Археографічна Комісія Академії) і відновив видання українознавчого наукового журналу *Україна*. Можна говорити про справжній ренесанс української історичної науки в той час. Тоді ж народилася історична школа Грушевського в Києві, яка прийняла його схему і далі науково опрацьовувала різні періоди історії України. Я погоджуюся з висновком професора Олександра Оглоблина, що Михайло Сергійович повернувся до Києва не для тихої кабінетної праці, а "для продовження боротьби за самостійність і соборність України, тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки". Самозрозуміло, що советська влада жорстоко розчислилася з Михайлом Грушевським, зліквідувала його історичні установи і численні серійні видання, заслала Михайла Сергійовича в Москву і безпосередньо причинилася до його смерті. Боротьба з історіографічною спадщиною Грушевського, як "головного фальсифікатора історії України і поборника російсько-української дружби" тривала в советській Україні приблизно до 1989/90 року. Лише під час першого конгресу Міжнародної Асоціації Україністів у Києві у 1990 р. зал оваціями зустрів пропозицію відновити в українській історіографії схему історичного процесу країн Центрально-Східньої Європи.

Підсумовуючи наукову діяльність Грушевського в НТШ, Українському Науковому Товаристві у Києві, Українському Соціологічному Інституті у Відні та Всеукраїнській Академії Наук у Києві, можна об'єктивно ствердити, що він був і до сьогодні залишається унікальним і найвидатнішим організатором українського наукового життя, який випровадив наукове українознавство й українську історичну науку на світовий форум.

БУДІВНИЧИЙ ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ В НОВІЙ УКРАЇНІ

В 1917 р. М. Грушевський очолив Українську Центральну Раду і став головним будівничим першої української держави в 1917–1918 роках – Української Народної Республіки. Його головні політичні концепції державного будівництва пов'язані з його історичними концепціями з наголошенням змагання українського народу за свободу і незалежність. Вони головню висловлені в його праці *На порозі Нової України*, що появилася в 1918 році. Діяльність Грушевського, як голови Української Центральної Ради і де факто президента УНР, не треба забронзовувати або заболочувати: її треба зрозуміти в контексті доби Грушевського (*доба соціалістів*).

Тут можемо лиш об'єктивно ствердити, що почавши від Богдана Хмельницького, творця Козацько-Гетьманської держави, на протязі 270-літнього історичного розвитку українського народу, Михайло Грушевський був першим українським державно-політичним діячем, який

допровадив до реалізації державного постуляту України, проголошуючи її незалежність і самостійність в 1918 році. Протягом відносно короткого часу 11 місячного існування Центральної Ради від 7-ого березня 1917 до 29-го квітня 1918 року, М. Грушевський і будівничі Нової України – Української Народної Республіки – перейшли певну політичну еволюцію від федеративного постуляту кирилометодіївців, як постуляту побудови і відродження української державности і концепції національно-територіальної автономії України з її головними державними атрибутами – владою, територією, населенням, військом, судівництвом і демократичним ладом, до повного проголошення незалежності України IV Універсалом Центральної Ради і Конституції Української Народної Республіки, в якій стверджено, що “Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною. Суверенно право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам УНР. Територія УНР неподільна”. Конституція УНР віддзеркалює повністю державницькі концепції соціяліста Грушевського у 1918 році.

Грушевський, як голова Центральної Ради, уважав себе істориком-сторожем “наших державних, національних і соціальних традицій” і пов’язував це зі своїми історичними концепціями, наголошуючи тяглість державотворчого процесу в історії України.

Він писав: “Я підчеркую, і кілька разів робив се, що ми не являємося якоюсь новою і молодю республікою, ми відновляємо тільки нашу державність, якою ми жили і яка була відібрана від нас проти нашої волі. Державність наша являється таким же старим постулатом, як і наші соціальні програми, соціальні перспективи і досягнення” (*На порозі Нової України*, с. 152). Він безпосередньо нав’язує до Київської держави Володимира Великого, яка була “найбільшою українською державою, яку пам’ятає наша історія” і затверджує тризуб з часів Володимира Великого, який “бере собі за герб наша відновлена українська Держава”. Також Центральна Рада, на пропозицію Грушевського, прийняла закон про випуск українських грошей і затвердила нову грошеву одиницю гривню, нав’язуючи до традицій української київської держави.

Сучасна Українська Держава прийняла до певної міри державні традиції УНР. Українська Держава користується державним гербом тризуба, національним прапором і грошевою одиницею – гривнею, які прийняті Українською Центральною Радою за головування Грушевського.

У 1920-их роках Грушевський наголошував потребу федерації незалежних європейських держав, що в ній Україна повинна відіграти важливу роль. Він був автором концепції Чорноморської Федерації і ідеї Чорноморсько-Балтійської Федерації з Україною – Литва, Україна, Білорусь. Здається, що він своїми державними федералістичними концепціями випередив свою добу. Сьогоднішня Україна бажає стати членом в міждержавному Європейському Союзі, як рівноправна європейська незалежна держава. Джерельне порівняння державних концепцій Грушевського з часів Української Народної Республіки і пізніших років з теперішніми міжнародними концепціями президента України і його співробітників, вимагають окремого джерельного дослідження.

Мабуть одним з найбільш контроверсійних моментів в житті М. Грушевського є причини його повороту з еміграції до Києва в 1924 році під радянську владу. До сьогодні ця подія аналізується істориками з різною інтерпретацією.

Як відомо, Грушевський був переслідуваний советською владою і на початку 1934 року депортований до Москви, а його історичні установи в Академії були зліквідовані, його учні і співробітники здебільшого заарештовані і заслані. Сам Михайло Грушевський помер при дивних обставинах 24 листопада 1934 року в Кисловодську, де перебував на лікуванні.

Отже, оцінка діяльності Михайла Сергійовича – нелегке завдання: Грушевський *писав* і *творив* історію. Це вимагає продовження глибинної джерельної аналізи його життя і творчості. Сьогодні спільними силами українських дослідників з України і діаспори розвивається грушевськознавство. Найважливішим нашим завданням є зреалізувати два фундаментальні проекти: видання повного зібрання творів Михайла Грушевського в 50-и томах (проект НАН України, вийшла вже низка томів) і закінчити видання епістолярної спадщини Грушевського (в 15-и томах, проект УІТ – вже появилися шість томів). Це стане гідним відзначенням пам’яті Великого Українця Михайла Сергійовича Грушевського, який присвятив своє ціле життя і творчість українському народові.